

فقر روستا؛ در هاله‌ای از ابهام و پیچیدگی

● عباس رحیمی
عضو هیات علمی وزارت جهادسازندگی

■ فقر، روستا، توسعه: مفاهیم، رهیافتها و شاخصها
■ حسن رضوی
■ وزارت جهادسازندگی، مرکز تحقیقات و بررسی
مسائل روستایی

کتاب «فقر، روستا، توسعه» جلد اول: مفاهیم رهیافتها و شاخص‌ها از سلسله انتشارات روستا و توسعه توسط مرکز تحقیقات و بررسی مسائل روستایی وزارت جهادسازندگی در سال ۱۳۷۷ به تیراژ ۲۰۰۰ جلد انتشار یافته است. تهیه و تدوین کتاب توسط هسته مطالعاتی فقر در این مرکز صورت گرفته است که حاوی ۶ فصل و ۱۸۲ صفحه است.

گفتاری کوتاه پیرامون موضوع کتاب:

فقر به همراه قربانیان خود یعنی فقرا، حیاتی به درازای تاریخ بشری و جایگاه مهمی در منازعات، انقلابها و خیزشهای مختلف اجتماعی داشته‌اند بانگاهی اقتصادی به تحولات تاریخی، فقر دستمایه‌سبب‌های طبقاتی و عامل تحولات اجتماعی است و درینش دینی و از نگاه پیامبر اسلام، نیز فقر نکوهیده‌است به طوری که می‌فرماید «از دری که فقر وارد شود، از در دیگر ایمان بیرون می‌رود».

انقلاب اسلامی در اوایلین دهه‌های قرن بیستم بارهبری مرجعیت شیعه به پیروزی رسید. گرچه اغلب‌نمادهای انقلاب برخاسته از مذهب بود، اما اردوی انقلاب را در طول دهه‌های پر از دشواری‌ها و فداکاری‌ها، کوخ‌نشینان تشکیل می‌دادند. همان‌هایی که بنیانگذاران انقلاب یک مویشان را بر تمامی کاخ نشینان ترجیح می‌داد. پس از گذشت دو دهه از انقلاب توجه به وضعیت فقر در روستاها به ویژه پس از اجرای سیاست‌های تعدیل اقتصادی در چارچوب برنامه اول توسعه اقتصادی، اجتماعی از اهمیت زیادی برخوردار شده است.

زیرا این سیاستها تاثیر مهمی در ساختارهای مختلف اقتصادی، اجتماعی در سطح روستاها بر جای گذارده است. مطالعاتی که بتواند سیمای فقر روستایی را نمایش دهد، برای محققان توسعه و کسانی که تحولات اقتصادی و اجتماعی کشور را دنبال می‌کنند، می‌تواند موضوعی درخور توجه باشد.

مروری بر مطالب کتاب:

به طور کلی مطالب کتاب را می‌توان به سه بخش تقسیم کرد. بخش اول به مباحث اقتصادی فقر، بخش دوم به مفاهیم و شاخص‌های اجتماعی فقر و بخش سوم را می‌توان مربوط به پیشینه مطالعات فقر در ایران و جهان دانست.

در مباحث اقتصادی فقر که قسمت عمده فصول اول، پنجم و ششم کتاب را تشکیل می‌دهد، ابتدا دیدگاههای مختلف درباره مفهوم فقر و تعریفی از فرهنگ فقر ارائه می‌شود. در جمع‌بندی این دیدگاهها آمده است که: «اقتصاددانان در حالی که به اهمیت موضوع فقر واقفند، در عین حال اعتقاد دارند که این موضوع باید قابل اندازه‌گیری، قابل قیاس و حساس نسبت به تغییرات باشد. اما آنها هنوز نتوانسته‌اند، مفهوم فقر را به گونه‌ای که مورد قبول همگان و منطبق با

دیدگاههای سایر محققان باشد بیان کنند.» مطالب این مبحث با رهیافتهایی که در زمینه فقر به دست آمده است، ادامه می‌یابد. از رهیافتهای عنوان شده می‌توان به برخی از آنها اشاره نمود:

«رهیافت معیشتی که در تعریف فقر به شرایط حادگزسنگی، فقدان پوشاک و سرپناه و یا فقدان خدمات درمانی اشاره دارد... تعریف فقر براساس معیارهای تغذیه‌ای نوع دیگر مفهوم بیولوژیک فقر است که به‌نابسندگی تغذیه و تاکید بر معیار تغذیه در خصوص حداقل دریافت کالری استوار است. این معیار تغذیه‌ای مرتبط با سنجش فقر با محدودیت‌های مختلفی مواجه است. بنابراین تلاش در جهت رد این رهیافت برای تعریف فقر، زمینه پذیرش استانداردها یا معیارهایی را به وجود آورد که در آنها به مسائل محوری مفهوم فقر توجه کافی نمی‌شود. رهیافت‌های نابرابری و تعریف فقر و محرومیت نسبی، تاکید اصلی را بر توزیع درآمد، نابرابری‌ها و پایین بودن میزان درآمد میانگین جامعه می‌گذارد، در این رهیافتها مسئله فقر به عنوان یک پدیده اجتماعی - اقتصادی و غیرسیاسی تلقی می‌گردد و در آن فقر مطلق ایده محوری فقر را تشکیل نمی‌دهد.»

در فصل پنجم که به شاخص‌ها و روشهای اندازه‌گیری فقر در ابعاد اقتصادی آن می‌پردازد، پس از تعریف خط فقر، به روش اندازه‌گیری خط فقر اشاره شده و کلیه روش‌های اندازه‌گیری فقر را براساس روش درآمدی، سبد مصرفی استاندارد و هزینه خانوار قابل تشخیص دانسته است. شیوه‌های تدوین معیار استاندارد فقر، قسمت دیگری از مطالب را تشکیل می‌دهد که در آن به ضریب انگل، درآمد خالص سرانه، هزینه ضروریات روزمره و... اشاره گردیده است. هر یک از این شیوه‌ها به اختصار معرفی شده است و خواننده برای اطلاع بیشتر می‌تواند به منابع اصلی مراجعه کند.

بیان ریاضی شاخص‌های اندازه‌گیری فقر، فصل آخر کتاب را تشکیل می‌دهد که بخش مهمی از آن برگرفته از کتاب «مقایسه فقر» نوشته «مارتین راولیوان» است.

بخش مفاهیم و شاخصهای اجتماعی، فصول سوم و چهارم کتاب را تشکیل می‌دهد. در فصل سوم، موضوع احساس فقر و زمینه پیدایش و آثار آن در جامعه مورد بررسی قرار گرفته است. در آنجا فقر به دو بعد عینی و ذهنی تقسیم شده و مهمترین عامل بروز احساس بیعدالتی نسبی، افزایش انتظارات معرفی شده است. در بخشی از کتاب آمده است که: «براساس دیدگاه «میدوکولی» احساس محرومیت با سطح تجربی فقرمادی رابطه مستقیم ندارد. و نقش مهم در ایجاد احساس فقر را گروه‌های مرجع که مهمترین آنها شامل هنرمندان و

برای مسایل مهمی چون
رابطه راهبردهای مختلف توسعه
روستایی با مساله فقر، رابطه
توسعه ملی با فقر روستایی،
ویژگی‌ها و دلایل فقر روستایی و...
در این کتاب پاسخ روشنی
وجود ندارد

خیز اقتصادی، در ایجاد احساس فقر موثر است، چرا که باعث می‌شود، سهم بیشتری از منافع به قشر برخوردار برسد و همه اقشار به اندازه مساوی یا تقریباً مساوی از آن برخوردار نشوند

در این کتاب می‌توان نتایج فشرده‌ای از تحقیقات مختلف در مورد مسئله فقر در ایران را مشاهده نمود

در این کتاب، تعاریف بسیار متنوع و گاه متناقض و همچنین روشهای متنوع اندازه‌گیری فقر آورده شده، اما معلوم نیست محقق کدام تعاریف و شاخص‌ها را و به چه دلیل برای روستاهای ایران پیشنهاد می‌کند

بازیگران سینما و تئاتر، دانشمندان و ثروتمندان می‌شوند، بوجود می‌آورند.» خیز اقتصادی عامل دیگری در احساس فقر به حساب می‌آید چرا که «باعث می‌شود، سهم بیشتری از منافع به قشر برخوردار برسد و همه اقشار به اندازه مساوی یا تقریباً مساوی از آن برخوردار نشوند.»

فصل چهارم کتاب تحت عنوان شاخصهای اجتماعی سنجش فقر است که به تعدادی از شاخصها از جمله نظریه نیازهای «هازلو» روانشناس امریکایی اشاره می‌کند و براساس نظریه نیازهای اساسی او به معرفت‌سازی برای شاخص‌های فقر می‌پردازد و در پایان فهرستی از ابعاد نیازهای فردی از جمله نیاز جسمی، ایمنی، روابط اجتماعی، احترام، خویشتن‌یابی و ابعاد محیطی ارائه می‌کند.

پیشینه مطالعات مربوط به فقر در ایران و جهان بخش دیگری از کتاب است که در بخش ایران به اغلب تحقیقاتی که در زمینه فقر انجام گرفته از سال ۱۳۲۰، که اولین تحقیق شکل گرفته تا همایش بررسی مسئله فقر و فقرزدایی در اردیبهشت ۱۳۷۵ اشاره گردیده است.

در این بخش می‌توان نتایج فشرده‌ای از تحقیقات مختلف در مورد مسئله فقر در ایران را مشاهده نمود.

در کتاب «روستا، فقر، توسعه» همچون سایر آثار علمی می‌توان نکات و ویژگی‌های مثبت و منفی گوناگونی را جستجو کرد که مهمترین آنها موارد زیر است:

- این کتاب، نتیجه بخشی از یک پروژه تحقیقاتی است. طی برنامه اول و دوم توسعه، تحقیقات یکی از محورهای مهم در برنامه بوده و مقادیر نسبتاً زیادی از بودجه کشور به این مسئله تخصیص یافته است، اماتجیب بسیاری از مطالعات به دلائل گوناگون، در کتابخانه‌های تخصصی و آرشیوها محبوس می‌ماند. درحالی که انتشار پروژه‌های مطالعاتی و در چالش قرار دادن یافته‌های آن، سهم مهمی در ارتقاء علمی کشور خواهد داشت. از آنجا که این کتاب نتیجه مطالعات یک مرکز تحقیقاتی است، می‌تواند ویژگی مثبتی برای آن به حساب آید.

- نگرشی چندرشته‌ای به مسئله فقر

یکی از اهداف این مطالعه، تلاش در جهت نگرشی چند رشته‌ای به مسئله فقر است. به همین دلیل دیدگاه اقتصاددانان، جامعه‌شناسان، جغرافیادانان و عالمان سیاست را می‌توان در فصول مختلف کتاب مورد مطالعه قرار داد. فصل اول کتاب، تعریف فقر از دیدگاه اقتصاددانان و رهیافتهای مختلف از جمله

رهیافت معیشتی، معیارهای تغذیه‌ای، رهیافت نابرابری و محرومیت و همچنین دیدگاه جغرافی‌دانان نسبت به فقر را مورد بررسی قرار می‌دهد. فصول دوم، سوم و چهارم کتاب، دیدگاه جامعه‌شناسان به مسئله فقر است که علاوه بر تعریف فقر به عوامل مؤثر پیدایش احساس فقر و شاخصهای اجتماعی سنجش فقر، پرداخته شده است. فصل پنجم و ششم مربوط به شاخصها و روشهای اندازه‌گیری فقر و بیان ریاضی شاخصهای اندازه‌گیری است، که جنبه اقتصادی و کمی دارد.

- تنوع در تعداد منابع و ارجاعات

از دیگر ویژگی‌های کتاب، تعداد منابع استفاده شده و ارجاعات کتاب می‌باشد. بهره بردن از تعداد زیادی از منابع مطالعاتی در زمینه فقر اعم از داخلی و خارجی، ادبیات نسبتاً وسیعی را در مورد فقر و روشهای اندازه‌گیری آن به خواننده ارائه می‌کند.

- نپرداختن کتاب به مسئله روستا و توسعه

عنوان کتاب و مقدمه آن این انتظار را در خواننده ایجاد می‌کند که مطالب آن پیرامون فقر روستا و با نگاهی توسعه‌ای باشد. اما محتوای کتاب به جنبه‌های عمومی و مفهومی فقر و شاخصهای مختلف و انواع روشهای اندازه‌گیری فقر که اغلب در حد معرفی اجمالی است، اختصاص دارد و برای مسائل مهمی چون رابطه راهبردهای مختلف توسعه روستایی با مسئله فقر، رابطه توسعه ملی با فقر روستایی، ویژگی‌ها و دلایل فقر روستایی و... حتی در سطح مفاهیم و رهیافتهای پاسخ‌روشنی وجود ندارد.

- عدم تحلیل کاربردی از انواع تعاریف و روشها

عموماً فصل مفاهیم و شاخصها در تحقیق پیرامون یک پدیده اقتصادی - اجتماعی، به محقق برای اتخاذ روش مناسب تحقیق کمک می‌کند و براساس ویژگی‌های فرهنگی و اجتماعی محیط، محقق از میان انواع مختلف، مدل و شاخصهای مناسب را گزینش می‌کند. در این کتاب اگر بپذیریم مقدمه‌ای برای شناخت مسئله فقر است، تعاریف بسیار متنوع و گاه متناقض و همچنین روشهای متنوع اندازه‌گیری فقر آورده شده، اما معلوم نیست محقق کدام تعاریف و شاخصها را و به چه دلیل برای روستاهای ایران پیشنهاد می‌کند.

- عدم انسجام مطالب

به دلیل اینکه در قسمتهای مختلف این تحقیق سؤال مشخصی دنبال نمی‌شود، در برخی از مطالب عدم انسجام و

گاه تکرار به چشم می‌آید، نمونه‌هایی از این موارد:

- در فصل اول نویسنده ابتدا از مفهوم فقر شروع و پس از توضیح تعاریف به رهیافتهای می‌پردازد. اما در ادامه بار دیگر تعریف فقر از دیدگاه سیاست و جغرافیادانان در انتهای فصل اول می‌آید. به طور کلی ارتباط منطقی بین مطالب مطرح شده در هر فصل و بین فصول مختلف که هماهنگ با اهداف و سوالات تحقیق باشد، مشاهده نمی‌شود.

در صفحه ۵۹ این کتاب در جمع‌بندی انتظار این است که براساس مطالب مطرح شده در فصل اول، جمع‌بندی صورت گیرد. در حالی که براساس یادداشت پانویس، جمع‌بندی مذکور، مربوط به سخنرانی فرد دیگری است که به مسائل روستایی ایران اشاره می‌کند. در حالی که در طی این فصل، مباحث پیرامون مسائل مفهومی فقر بوده و اشاره‌ای به فقر روستایی در ایران نگردیده است.

در ص ۶ در مقدمه آورده شده است، «این مطالعه با شفاف کردن موضوع و مفهوم فقر و با توجه به رهیافتهای مختلف در این زمینه، با ارائه یک جمع‌بندی کلی، رهنمودهایی را در زمینه مبارزه با فقر به ویژه با توجه به کشورمان عنوان خواهد کرد.»

با چنین مقدمه‌ای خواننده کتاب، در جستجوی جمع‌بندی مؤلف از مسئله فقر و رهنمودهایی در مبارزه با فقر در کشور است. اما این وعده در این کتاب تحقق نمی‌یابد و فصل آخر با بیان ریاضی شاخصهای اندازه‌گیری فقر که مروری اجمالی بر روشهای مختلف اندازه‌گیری فقر است، پایان می‌یابد. در حالیکه اگر این فصل از کتاب حذف می‌شد، مشکل خاصی برای مطالب آن به وجود نمی‌آمد.

- رها کردن مساله فقر روستایی در هاله‌ای از ابهام و پیچیدگی

پیامی که در فصول مختلف کتاب در مورد فقر به خواننده ارائه می‌گردد، گویای پیچیدگی، نسبی بودن، تاثیر عوامل و مؤلفه‌های متعدد و متنوع در فقر، جنبه ذهنی داشتن و سلسله مراتبی بودن آن است. برخی از این مفاهیم، مثلاً نسبی بودن فقر و جنبه ذهنی داشتن آن، تحقیق را وارد فضایی از ابهام و پیچیدگی می‌کند به گونه‌ای که ممکن است فرد برخوردار از امکانات مادی به دلیل اینکه گروه مرجع خود را از طبقه بسیار مرفه‌تر انتخاب کرده، احساس فقر بیشتری نسبت به فقیر روستایی که نگران نان شب خود می‌باشد، داشته باشد. در حالی که در بسیاری از روستاهای کشور ما بویژه روستاهای دورافتاده‌ای مانند «فیض‌آباد» شدت فقر در حدی است که کودکان دبستانی از گرسنگی در کلاس بی‌هوش می‌شوند و آموزگاران برای برخی از شاگردانشان صبحانه می‌آورند، باید گفت مفهوم فقر در عین اینکه نسبی و پیچیده است، در بسیاری از نقاط کشور ما، چهره‌های عریان دارد. گذر از مفاهیم تجریدی و همیشینی با واقعیت‌های زندگی جاری، می‌تواند کلیت‌فهم معمای فقر در روستاهای کشور باشد.

پی‌نوشت:

۱- واقع در استان گلستان